הרב אוריאל עיטם

מצוות ערבה והושענא רבה

א. מצוות ערבה והושענא רבה

הערבה, שהיא הפחותה שבארבעת המינים, קובעת מקום לעצמה בעניינו של חג הסוכות, כמובא במשנה (פ"ד מ"ה)[1]:

> מצות ערבה כיצד? מקום היה למטה מירושלים, ונקרא מוצא.
> יורדין לשם ומלקטין משם מרביות של ערבה,
> ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח, וראשיהן כפופין על גבי המזבח.
> תקעו והריעו ותקעו.
> בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, ואומרים, אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא (תהלים קיח כה).
> רבי יהודה אומר, אני והו הושיעה נא.
> ואותו היום מקיפין את המזבח שבע פעמים.
> בשעת פטירתן מה הן אומרים? יפי לך מזבח, יפי לך מזבח.
> רבי אליעזר אומר, ליה ולך, מזבח. ליה ולך, מזבח.

זכתה הערבה למה שלא זכה לו אף מין אחר מארבעת המינים. מצוות ארבעת המינים מתקיימת דווקא בכל המינים יחד, ולצידה מתקיימת מדי יום במקדש מצוות ערבה – זקיפת ערבות מוצא סביב המזבח, מצווה בה שאר המינים אינם שותפים. למצווה זו מצטרפת הלכה נוספת: הקפת המזבח תוך אמירת "אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא", או לדעה אחרת – "אני והו הושיעה נא".

לאחר החורבן הוחלפה הקפת המזבח בהקפת בימת בית הכנסת (שו"ע או"ח תרס, א), תוך אמירת אחד מפיוטי ההושענות בכל אחד מימות החג.

מקום מיוחד שמור לערבה ביום שביעי של חג. יום זה קרוי במשנה על שם הערבה – "יום שביעי של ערבה" (פ"ד מ"ג), ואחר כך בלשון הראשונים בקיצור – "יום ערבה"[2]. מצוות

---

[1] כל הפנייה סתמית למשנה או לגמרא במאמר זה היא למסכת סוכה.

[2] ראה למשל: תוספות, ראש השנה כא ע"ב, ד"ה "על ניסן ותשרי"; תוספות, סוכה מג ע"ב, ד"ה "לא ליקלע".

ערבה ביום זה דוחה את השבת במקדש[3]. ביום זה היו מקיפים את המזבח שבע פעמים, ומאז החורבן מקיפים את הבימה (פ"ד, מ"ה; שו'ע או"ח תרס, א)[4]. שבע הקפות הבימה בבית הכנסת נעשות תוך אמירת שבעה פיוטי הושענות, ולאחריהם שורת תפילות תחנונים, כמפורט בסידורי התפילה. מנהג נוסף ייחודי ליום זה, המתקיים דווקא בערבה, הוא מנהג חיבוט הערבות[5] שתוקפו מוגדר "מנהג נביאים" או "יסוד נביאים"[6].

יום זה שמרכזו בערבה נקרא גם "יום הושענא" (ויקרא רבה פרשה לז), ומאוחר יותר "הושענא רבה" (מדרש תהלים יז, ה), כנראה בשל ריבוי הערבות, או בשל ריבוי ההקפות והתחינות[7].

סקרנו בקצרה את פרטי דיני מצוות ערבה והלכות הושענא רבה[8]. מה משמעותן של הלכות אלו ומה טמון בהן? על כך לא הכבירו רוב הראשונים מילים.

ב. כיוונים ראשונים בטעם המצוה

ניתן להבין כי דיני הושענא רבה נובעים מאופיו של חג הסוכות כולו, המתייחד בשמחה (כפי שהודגש למשל ברמב"ם (הלכות סוכה ולולב ח יב)). ראש המדברים בכיוון זה הוא בעל הלבוש: את דיני ההקפות והחיבוט שבהושענא רבה, וכן מנהגים נוספים שבו, הסביר בעל הלבוש (לאורך סימן תרסד) כביטויים של **שמחה**. בהמשך דבריו סיכם: "וכל המנהגים הללו שעושין בחג הם משום שמחה, דכתיב ושמחת בחגך..." (שם, סעיף ג)

אולם לפי דברי הלבוש קשה: מדוע במצוות ערבה נאמרים סביב המזבח דווקא פסוקי

---

[3] ובזמן שמצוות ערבה מדרבנן מקפידים שלא יחול יום ערבה בשבת, כדי שלא יידחה מפני השבת ויתבטל (ראה תוספות, סוכה מג ע"ב, ד"ה "לא").

[4] נחלקו הפוסקים האם הקפת המזבח נעשית בלולב או בערבה או בשניהם (ראה שו'ע או"ח תרסד, סעיף ג וסעיף ז).

[5] מג ע"ב; מד ע"ב; שו"ע ורמ"א תרסד ז.

[6] מחלוקת בגמרא, מד ע"א; ובדף מד ע"ב נתבאר כי במחלוקת זו תלויה השאלה האם חיבוט הערבה צריך ברכה או לא.

[7] ראה לבוש תרסד א, וראה גם סעיף ו שם.

[8] מנהגים ייחודיים נוספים יש בהושענא רבה, ולחלקם נתייחס בהמשך דברינו: א. מנהג התרת איגודו של לולב (ראה שו'ע תרסד, א); ב. התייחסות להושענא רבה כיום החותם את הדין (ספר חסידים תנג; רמב"ן במדבר יד, ט), וכיום "מסירת הפתקים" (זהר חלק ג, דף לא ע"ב); ג. המסורת כי צל האדם בלילו של יום זה רומז האם ימות האדם השנה (ראה כלבו סימן נב; רמב"ן במדבר יד, ט; רמ'א תרסד, א); ד. ריבוי התפילות והמזמורים, ומנהגי יום טוב (שו'ע שם); ה. מנהגי יום כפור – ריבוי נרות, קיטל וטבילה במקווה לפנות בוקר (שו'ע ורמ'א שם).

תחנונים – "אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא", או "אני והו הושיעה נא"? מפסוקים אלו נראה, כי מצוותה הייחודית של הערבה אינה חלק מהשמחה ומההודיה של סוכות, אלא קשורה דווקא לתפילה ותחינה, ואפשר אף שזו הסיבה לקיומן של שתי מצוות נפרדות – ארבעת המינים לשמחה, ומצות ערבה לתחינה ובקשה[9].

מדוע בסוכות בכלל, וביום הושענא רבה בפרט, זקוקים אנו לריבוי תפילה? נראה מכאן כי לצד עניין השמחה בסוכות, קיימים בחג גם היבטים נוספים, במידה מסוימת מנוגדים. עלינו להתבונן מה תוכנו ועניינו של ההיבט הקשור לתפילה הבא לידי ביטוי באופן מיוחד בהושענא רבה.

כיוון אחד שעולה מדברי חז"ל הוא שחיבוט הערבה והושענא רבה קשורים **ליחסי ישראל ואומות העולם.**

ממקורות רבים עולה שזו אחת הסוגיות שחג הסוכות נסוב סביבן: במקרא מבואר שמקדש שלמה נחנך דווקא בסוכות (מלכים א ח, ב), ובחנוכתו מתפלל שלמה שיהא המקדש ערוץ קשר גם אל הגויים (שם מא-מג); נבואת מלחמת גוג ומגוג (יחזקאל לח) נקראת בהפטרת סוכות; מבחנם של הגויים לעתיד לבא, המתואר בנבואת זכריה, מתרחש גם הוא בסוכות (זכריה יד, טז-יט), ונבואה זו נקראת אף היא כהפטרה בסוכות; חז"ל מוסיפים ומלמדים אותנו כי שבעים פרי החג באים כנגד שבעים אומות העולם (סוכה נה ע"ב).

הסוכה עצמה באה לסוכך ולהגן על האדם, ועניני הכבוד הגנו על ישראל במדבר. לאור זאת באר הירושלמי (פ"ד, סוף ה"ג) את טעם הקפות המזבח בהושענא רבה: "אותו היום מקיפין את המזבח שבע פעמים – א"ר אחא: זכר ליריחו". בספר המנהיג קשר את עניין שבעים הפרים כנגד שבעים האומות לעניין ההקפות בהושענא רבה זכר ליריחו: "ותשלומי הפרים שבעים כנגד ע' אומות, כדאמ' בירושלמי, שבכל יום היו מקיפים את העיר פעם אחת, שנאמר: ויהי ביום השביעי ויסובו את העיר שבע פעמים ותפול החומה תחתיה...". כלומר, ההקפות הן **ביטוי למאבקם של ישראל באומות העולם** ולהצלחתם במאבק זה, כפי שהיה מיד בכניסתם לארץ במלחמת יריחו. לאור כיוון זה, נוכל להבין את התחינות וההושענות כתפילה להיוושע מאומות העולם ולגבור עליהן. בהרחבה גדולה יותר מופיע כיוון זה במדרש תהלים (יז, ה), שרואה בהקפות שבהושענא רבה ביטוי לניצחון ישראל על אומות העולם:

...עבר יום הכפורים ואין אדם יודע מי נוצח אם ישראל אם אומות העולם, כיון שהגיע

---

[9] ראה גם בסוף דברי הלבוש שם (תרסד, ג) שמצרף את עניין הבקשה על העתיד: "...וכן נתפלל לפניו שיהיה כן לשנה הבאה או יותר טוב ממנו".

> יום טוב הראשון של חג, וכל ישראל גדולים וקטנים נוטלין לולביהם בימינם, ואתרוגיהם בשמאלם, מיד הכל יודעין שישראל נוצחין בדין, **וכיון שהגיע יום הושענא רבה, נוטלין ערבי נחל, ומקיפין שבע הקפות... ומיד מלאכי השרת שמחים, ואומרים נצחו ישראל נצחו ישראל**.

אולם גם אם ההקפות ניתנות להתפרש כקשורות למלחמה, הלא ההלכות היסודיות ביותר של מצוות ערבה הן עצם הבאת הערבות למקדש וזקיפתן סביב המזבח, ובהן קשה יותר לראות זעקה להיוושע ממלחמה. על כן אנו באים להבנה המרכזית שבה נעסוק.

ג. בחינת הדין שבסוכות

נראה כי הצורך בריבוי תפילה בסוכות מאיר צד נסתר יותר בחג. הצד הגלוי של סוכות הוא היותו חג השמחה, כפי שכבר נזכר לעיל. הביטוי "חג" סתם – מתייחס לסוכות, ויבולי האסיף, ארבעת המינים ושמחת בית השואבה ממלאים את חג הסוכות בשמחה עד גדותיו. חג סוכות הוא מפגש עם שפע החסד האלוקי, והשמחה וההודיה הן התגובה הטבעית וההולמת ביותר לחסד זה.

אולם באופן סמוי, לצד החסד המתבטא בסוכות, סוכות הוא גם חג של דין. כבר לימדונו חז"ל כי סוכות הוא אחד מארבעה פרקים בהם העולם נידון (ראש השנה פ"א מ"ב). גם מצד זמנו במעגל השנה כחלק מחגי תשרי, ניתן לראותו כהמשך של הימים הנוראים, ימי הדין.

מהלך ימי הדין של חודש תשרי נפתח בראש השנה – יום הדין. הוא ממשיך אל יום הכפורים, בו מתערבת בדין מידת הרחמים, שכן כפרת יום הכפורים נועדה להביא למצב בו ייחתם דין האדם לטובה. כאמור, מסתבר לראות בחג הסוכות המשך של ימי הדין, כפי שבא לידי ביטוי בפסוקים הנאמרים בחתימת תפילת ההושענות בכל ימי החג, שעניינם בקשה על הדין והמשפט: "לַעֲשׂוֹת **מִשְׁפַּט** עַבְדּוֹ **וּמִשְׁפַּט** עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל" (מלכים א ח, נט). אולם עיקר ההתייחסות לסוכות כהמשך לימי הדין שייכת ליום הושענא רבה.

יום הושענא רבה, החותם את ימי הסוכות, חותם גם את היבט הדין של סוכות ובעצם את תהליך הדין כולו. כך מפורש בזוהר (ח"ג, לא ע"ב): "ביומא שביעאה דחג הוא **סיומא דדינא דעלמא** ופתקין נפקין מבי מלכא". אופי מיוחד יש לסיומו של הדין: תהליך הדין הוא בבחינת כתיבה, וסיומו הוא בבחינת חתימה. כשם שבסיומו של יום הכפורים ישנה חתימה בתפילת נעילה, כך גם מוגדר סיומו של חג הסוכות כחתימה, כלשונו של ספר חסידים (סימן תנג): "בליל הושענא רבא **חותמין**, ולכך נקרא בצאת השנה". מכאן נובעים אותם מנהגי הושענא רבה המקבילים ליום הכפורים שנזכרו לעיל (המופיעים בשו"ע ורמ"א תרסד, א); מכאן ההתייחסות להושענא רבה כיום מכפר: "אמר הקב"ה לאברהם: אני יחיד ואתה יחיד, אתן

לבניך יום מיוחד **לכפר** בו עוונותיהם, וזהו הושענא רבה" (מדרש המובא בהגהות לסדר המנהגים לר"י מטירנא).

כשם שתפילת ההושענות קשורה לדין שבסוכות, כפי שראינו לעיל, כך גם **מצוות הערבה** עצמה, מרכזו של הושענא רבה, קשורה לדין של חודש תשרי. הירושלמי (ראש השנה פ"ד ה"ח) רואה דווקא את השופר ואת הערבה כמבטאים את דרישת ה': "וְאוֹתִי יוֹם יוֹם יִדְרֹשׁוּן" – זו תקיעה וערבה". נראה כי כשם שתקיעת השופר היא דרישת ה' בעמידה לדין, כך גם מצוות הערבה. כשם שבשופר יש קריאה וזעקה לקב"ה, ה"שומע תרועת עמו ישראל ברחמים", כדי שיזכנו בדין, כך גם מצוות ערבה היא זעקת ישועה לקב"ה – להיוושע בדין. בתשובות הגאונים (שערי תשובה שמ) מצאנו הסבר גם לחיבוט הערבה כעניין של כפרה: "דערבה דומה לשפתים והיא באה **לכפר** עליהם".

עתה יש לנו לשאול: האם יש אופי מיוחד לדין, לכפרה ולזעקת הישועה של הושענא רבה? על מה כל אלו באים?

ד. בחג נידונים על המים

נראה כי המשמעות הפשוטה וגם היסודית ביותר להיבט הדין שבחג מפורשת בדברי המשנה (ראש השנה פ"א מ"ב): "ובחג נידונין על המים". גם בחג הסוכות, עם כל ממד השפע שבו, חל יום דין. כשם שמודים בו על חסדי המים דאשתקד, כך גם נידונים בו על המים של השנה שתבוא. כיון שכך, לא נתפלא שאנו מוצאים בסיומו, בהושענא רבה, ביטויים של דין, של זעקה לישועה ומעשים הבאים לכפרה. אף שהראשונים כמעט ולא הזכירו משנה זו בהקשר של הושענא רבה ומצות ערבה, נראה כי הדין על המים עומד במרכז עניינם.

את הכיוון הזה פיתח בהרחבה ובאריכות רבי אלעזר מגרמייזא בספרו הרוקח (הלכות סוכות אות רכא)[10]. הרוקח מסביר על פי עקרון זה הרבה מהלכות סוכות והושענא רבה, ואנו נביא

---

[10] מעט מזה נזכר גם בשיבולי הלקט (שעא): "יום ערבה הוא יום חתימת הדין כיום הכפורים, כדתנן ובחג נידונין על המים שבו היו מסיימין ניסוך המים"; העניין נרמז גם ברמ"א (תרסד, ז).

מנהגים אחרים של הושענא רבה הוסברו על פי יסוד המים בהמשך הדורות: "ביום שביעי שהוא הושענא רבה נוהגים להרבות במזמורים כמו בי"ט. ומרבים קצת בנרות כמו ביוה"כ, לפי שבחג נדונים על המים, ונוהגים להתיר בו אגודו של לולב ומקיפים ז' פעמים ומרבים תחנונים על המים" (שו"ע תרסד א, בעקבות דברי הטור). מנהג התרת האיגוד (שכתבו הטור בתחילת סימן תרסד ע"פ המרדכי סוכה סימן תשנא) מוסבר בידי הב"ח שם: "והטעם משום דהנענוע הוא לעצור הטללים הרעים והרוחות הרעות, וכשסתר אגודו מנענע בו יותר, וכיון שעכשיו הוא גמר החתימה למים מתירין אגודו כדי לנענע בו היטב". הט"ז (סק"א) הסביר את

מדבריו את היסודות העיקריים הנוגעים לענייננו. נפתח במצוות הערבה ומשם נמשיך אל עניין ההקפות. על הערבה כתב הרוקח:

> ולמה ערבה בהושענא רבה לפי שהערבה גדילה על המים ואז נידונין על המים.
> ולא היה יום מרובה בקרבנות כשביעי של סוכות שבו עובר בבל תאחר על נדרו אם עבר החג, ובעוון נדרים גשמים נעצרים... לכך בסוף כל נדרים יושב בדין על המים... והיו קושרים הבהמות בענפי ערבה "אִסְרוּ חַג בַּעֲבֹתִים עַד קַרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ" (תהלים קיח כז), ואומר: רבונו של עולם! מה שנדרנו הבאנו, והענפים שאסרנו בידינו הם. הואיל ולא עצרנו מתת – גם אתה אל תעצֹר הגשמים... **כשם שזאת גדילה על המים, כך תן לנו מים**...
> והיו נוהגין לאחר, שלא היו מקדשין החדש על פי הראייה לעבר, כדי שלא יבא הושענא רבה בשבת, **כי היו בוכים ומתחננים על המים**, לכך לא יתכן בשבת.

ועל ההקפות כתב:

> וביום ז' מקיפין ז' פעמים... ואמרינן אין פוחתין משבעה תקיעות במקדש, ושבעה קולות ב"הבו לה' בני אלים", "קול ה' על המים". **ואנו מחננים על המים יום שביעי של סוכות** ומקיפין שבעה פעמים. הרי הקיפו ששה פעמים ששה ימים, ובשבת שבעה פעמים הם י"ג... לכך במס' תענית מתענין י"ג תעניות על הגשמים.

עתה נוכל להבין טוב יותר את עניינם של מצוות ערבה ויום הושענא רבה. כאמור, כשם שבסוכות אנו מודים על המים דאשתקד, כך אנו גם נידונים על המים של השנה הבאה. כשם שאנו מבטאים את ההודיה על המים באמצעות ארבעת המינים שצמחו מכוחם של המים, כך את הדין על המים אנו מציינים באמצעות הערבה, **התלויה ביותר במים** מכל ארבעת המינים: היא המגיבה ראשונה למחסור במים, היא מתייבשת מיום ליום, וודאי אין בכוחה להישאר רעננה במשך שבוע שלם. את ממד ההודיה של החג אנו מבטאים עם כל ארבעת המינים, אך את ממד הדין והתלות במים אנו מבטאים באמצעות המצווה העצמאית של הערבה. זו הסיבה שבהקפת המזבח נאמרים דווקא פסוקי מצוקה וזעקה לישועה – "אנא ה' הושיעה נא", "אני והו הושיעה נא", ולא פסוקי הודיה דוגמת הפסוק "הודו לה' כי טוב", שבאמירתו מנענעים את ארבעת המינים בהלל.

ככל שחולפים ימי החג אנו הולכים ומתקרבים אל חתימת הדין והכרעתו. לכן הושענא

דברי הרמ"א (שם) שיש נוהגים ללבוש קיטל כביוה"כ: "לפי שבחג נידונין על המים, וכל חיי האדם תלויים במים, והכל הולך אחר החיתום". הגר"א הוסיף שגם ריבוי המזמורים כביו"ט נובע מכך שנידונים על המים, כיוון שכל יום דין הוא יו"ט.

רבה, יומו האחרון של החג, הוא "**יום החותם**". כשם שרגעיו האחרונים של יום הכפורים עוברים עלינו בתפילת נעילה, שבה אנחנו מבקשים "חתמנו לחיים", כך רגעיו האחרונים של חג הסוכות, שבו נידונים על המים, עוברים עלינו ב"יום החותם", ובו אנחנו מתחננים שייחתם עלינו דין המים לטובה.

ככל שמתקרבים להושענא רבה, עניין המים תופס מקום מרכזי יותר. ניתן לראות בבירור עובדה זו בתפילות ההושענות: ההושענא הנאמרת **ביום השישי** לחג – "אדון המושיע" – היא הראשונה מההושענות שעניינה הוא המים. בספר "טעמי המנהגים" (תתו) כתב:

> 'אדון המושיע' אומרים לעולם ביום ד' דחוה"מ[11], דהיינו יום ששי של חג, לא קודם, משום דעיקרו מתוקן על המטר, ומטר בחג סימן קללה, לכן אין אומרים אותו עד יום ששי, שהוא סוף החג ויום קודם הושענא רבה, אע"ג שהמים הם סימן קללה בחג, מ"מ כיון שכבר עברו כמעט כל ימי החג חוץ מיום אחד, לית לן בה.

הושענא זו חוזרת ומופיעה **בהושענות של הושענא רבה** כהושענא הרביעית. **שתי ההושענות הבאות אחריה עוסקות אף הן במים וביבוליהם** (ההושענא השביעית אינה עוסקת במים, משום שהיא שונה בתבניתה ובמיקודה – היא אינה עוסקת בתוכן הישועה, אלא במי שלמענו באה הישועה). לאחר שבע ההקפות יש הושענות נוספות במהלך של התקדמות ("אנא הושיעה נא", "אנא אל נא, הושע נא והושיעה נא", "אנא אל נא, הושע נא והושיעה נא, אבינו אתה", "הושע נא, אל נא, אנא הושיעה נא. הושע נא, סלח נא, והצליחה נא, והושיענו אל מעוזנו", "רחם נא קהל עדת ישורון, סלח ומחל עוונם, והושיענו אלהי ישענו"). **שלושת האחרונות עוסקות במים** (ולסיום בא הפיוט "קול מבשר", שכבר איננו תחינה אלא בשורה על הגאולה השלמה). מערכת ההושענות נחתמת בתפילת "יהי רצון", שסופה איננו מותיר ספק באשר למגמתה של המערכה כולה: "ואוצרך הטוב תפתח **להשביע מים נפש שוקקה**, כמו שכתוב: יִפְתַּח ה' לְךָ אֶת אוֹצָרוֹ הַטּוֹב אֶת הַשָּׁמַיִם לָתֵת מְטַר אַרְצְךָ בְּעִתּוֹ וּלְבָרֵךְ אֵת כָּל מַעֲשֵׂה יָדֶךָ, אמן".

ישנה מסורת כבר מתקופת הראשונים, כי בליל הושענא רבה צלו של אדם מרמז על גזר דינו, כדברי הרמב"ן (במדבר יד, ט): "שנודע כי בליל החותם לא יהיה צל לראש האיש אשר ימות בשנה ההיא"[12]. גם את העניין הסתום זה קושר הרוקח לדין על המים שבחג: "...לפי שבחג עת המים, והוצרכו בלילה שלפניו לראות כמה קרקפתא דגברי צריכין לפרנסה, ומראין בצל, ואומרים המלאכים: פלוני לא יחיה, **הרי אינו צריך למים ולפרנסה**, סר צילם

---

[11] נראה שצ"ל: ה' דחוה"מ.

[12] ראה הערה 7 לעיל, וראה דברי הרמ"א על זה (תרסד, א).

מעליהם..."[13].

ה. מצות ערבה והמים התחתונים

ביארנו פרטים רבים ממנהגי ערבה והושענא רבה לאור דברי חז"ל ש"בחג נידונים על המים". עתה ניגש לבאר לאור זאת את **מצוות הערבה** ואת קיומה המקורי במקדש, לשלביו השונים. ביאור זה יחזיר אותנו אל השורשים העמוקים של חג הסוכות.

המים מופיעים בעולמנו בשתי צורות: המים התחתונים, ולעומתם המים העליונים, מי הגשמים. אין מדובר בהבדל מציאותי בלבד, אלא בשתי רמות רוחניות: במצבו העליון שבגן עדן הונהג האדם במים תחתונים, בשפע בלתי פוסק הנובע מתוך המציאות, כביטוי של קרבת אלקים תמידית; לאחר חטא האדם וגירושו מהגן, הפכה ההנהגה העיקרית להנהגת מים עליונים היורדים בגשמים, הנהגה של חוסר ושל שפע הבא מרחוק, כביטוי לקשר של התקרבות לאלקים מתוך הריחוק. חג הסוכות הוא "חג המים", ויש בו מפגש עם קומה רוחנית מיוחדת: המים העומדים במרכז החג הם **המים התחתונים** – מהם עולים עני הכבוד[14], בעזרתם צומחים הסכך וארבעת המינים, ומהם נשאבים המים בשמחת בית השואבה לשם עבודת ניסוך המים. לעמת זאת, הגשמים בחג – מים עליונים בחג הסוכות – הם סימן קללה. סוכות הוא חג שיש בו קרבת אלקים מיוחדת, בה אנו זוכים לטעום ממדרגת גן עדן.

כיצד מתאפשר לנו לחזור אל הנהגת המים התחתונים בעולם שלאחר הגירוש מגן עדן? מהו הבסיס הטבעי ליכולת זו? מעגל עונות השנה מחלק את השנה לשניים: בסתיו ובחורף אנו מונהגים במים עליונים – שפע מי הגשמים; באביב ובקיץ תמה כבר עונת הגשמים, ואם כן מניין לנו מים? תקופה זו יש בה מעין הנהגת מים תחתונים, כיון שכל המים שירדו בחורף הפכו כבר לחלק מהמציאות התחתונה – מעיינות, אגמים, בארות ובורות. **בקיץ** אנו

---

[13] על דברי הרוקח הקושרים בין בדיקת הצל והמים בסוכות ניתן להוסיף: הצל והמים הם שני עניינים מרכזיים בחג הסוכות. המים – כפי שראינו בקצרה לעיל, והצל הוא כמובן עיקר עניינה של הסוכה שעל שמה קרוי החג (סוכה משורש סכ"כ, שעניינו המחסה והצל). שני עניינים אלו אף נפגשים במציאותו של הענן, הנותן צל ומחסה מהשמש, והוא עצמו מים ומקור למים היורדים אלינו. הענן, אם כן, הוא סמל הן לשפע המים והן לצל ולהגנה האלוקית עלינו. אפשר שעובדות אלו הן הרחבת הפתח להבנת עניין בדיקת הצל בליל הושענא רבה כסימן לדין האישי על המים.

[14] "ואד יעלה מן הארץ... הניחא למאן דאמר עני כבוד" (יא ע"ב).

שותים לרוויה ממים תחתונים, אלא שזמננו בהנהגה זו קצוב, ובכל יום שעובר הולכים המים ופוחתים, הן בשל השימוש בהם והן בשל התאדותם בחום השמש.

רבי אליעזר אומר במסכת תענית (פ"א מ"א): "אף אני לא אמרתי לשאול, אלא להזכיר 'משיב הרוח ומוריד הגשם' **בעונתו**". מדבריו למדנו שכבר בתחילת חג הסוכות מתחילה עונת הגשמים. זהו היום שאותו ניתן לסמן כיום המעבר מהנהגת המים התחתונים שבקיץ, אל הנהגת מי הגשמים שבחורף. בחג הסוכות אנחנו עושים דבר יוצא דופן: במקום להיכנס לביתנו ולבקש על הגשמים, אנחנו יוצאים לגור בסוכות שאינן מגינות מהגשם, ודוחים את בקשת הגשמים. מה אנו מבטאים בכך?

במעשים אלו אנו מבקשים לגלות את השתוקקותנו לחיות במדרגה השלמה – מעין מדרגת גן עדן; במדרגה בה מצויים המים החיים בתוך המציאות, במדרגה בה הקב"ה מצוי בצל כל סוכה, כפי שהיה מתהלך בצלו של גן עדן לרוח היום. למרות שתמו המים התחתונים, אנחנו מבקשים **למתוח את הקיץ**, על מנת לזכות לימים ספורים נוספים של חיים בצלו של הקב"ה.

המבט הזה, מבט על המים בסוכות כמים תחתונים דווקא, מאיר אף את עניינם של **הושענא רבה ומצוות הערבה. ביום הושענא רבה** מתרחש עיקר הדין על המים, לא רק משום ש"הכל הולך אחר החיתום", אלא גם לאור המציאות הממשית של המים: "מתיחתנו" את הקיץ על מנת להמשיך בהנהגת המים התחתונים מתקרבת לרגעיה האחרונים, שכן המים התחתונים הולכים ואוזלים, ואנו הולכים ונזקקים לגשמי שמים. אנו חשים יותר ויותר את התלות בדין על מי השנה החדשה.

הערבה היא הראשונה שמגיבה למחסור שבמים התחתונים. היא זקוקה ביותר למים, ואיננה מצליחה לשרוד בלעדיהם אפילו את ימי החג הספורים. על כן דווקא באמצעותה אנו אומרים הושענות על המים ברגע גורלי זה, ועל כן נקראת הערבה עצמה **הושענא**, שכן היא עצמה מבטאת את התחינה לישועת המים.

ואכן, עיקר המצווה שמציינת התורה (בפסוקי ארבעת המינים) היא "**ערבי נחל**", כלומר – ערבה הגדלה דווקא על מים תחתונים[15]. כפי שמפורש במשנה, את הערבות של הושענא רבה לוקחים **ממוצא**. ערבות מוצא הן ערבות הנחל היורד מירושלים, וכדברי המאירי (בית הבחירה, מה ע"א): "מקום היה לו למטה מירושלים ונקרא מוצא, ר"ל שהיו מים מתקבצים

---

[15] אף כי למעשה גם ערבה של בעל (הגדלה על מי גשמים ולא על הנחל) כשרה, כדין המשנה, ישנה מחלוקת בחז"ל בענין זה, ועד הפוסקים האחרונים יש הסוברים שלכתחילה יש לקחת ערבי נחל דווקא (ראה משנה וגמרא לג ע"ב, טור סימן תרמז ושו"ע שם סעיף א, ומשנ"ב ס"ק ג שם).

לשם ונעשה שם יער של ערבה"[16]. יתרה מזאת, במספר מקומות בדברי הנבואה מתייחס השם "מוצא" לנביעת מעיין מים: "וַיֵּצֵא אֶל מוֹצָא הַמַּיִם" (מלכים ב ב, כא, לעניין מימי ירחו); "וְהוּא יְחַזְקָיָהוּ סָתַם אֶת מוֹצָא מֵימֵי גִיחוֹן הָעֶלְיוֹן" (דברי הימים ב לב, ל); "וְהָיִיתָ כְּגַן רָוֶה וּכְמוֹצָא מַיִם אֲשֶׁר לֹא יְכַזְּבוּ מֵימָיו" (ישעיה נח, יא); "יָשֵׂם נְהָרוֹת לְמִדְבָּר וּמֹצָאֵי מַיִם לְצִמָּאוֹן... יָשֵׂם מִדְבָּר לַאֲגַם מַיִם וְאֶרֶץ צִיָּה לְמֹצָאֵי מָיִם" (תהלים קז, לג-לה; ובדומה בישעיה מא, יח). המקום הנקרא "מוצא" הוא מוצא המים התחתונים שמקורם בירושלים.

את הערבות מביאים **למקדש**, ומדין תורה מצוות הערבה היא מצווה השייכת למקדש בלבד (שלא כבארבעת המינים). מה פשר הדבר? מדברי הנבואה אנחנו למדים שלעתיד לבא יהיה מקום המקדש **מקור המים החיים** (יואל ד, יח): "וּמַעְיָן מִבֵּית ה' יֵצֵא"[17].

את הערבות מעמידים סביב המזבח באופן מיוחד, בשילוב של **זקיפה וכפיפה** (פ"ד מ"ה): "**וזוקפין** אותן בצדי המזבח **וראשיהן כפופין** על גבי המזבח". בניגוד ללולב, שפסול כאשר ראשו כפוף[18], הרי שאת הערבה יש לזקוף דווקא כשראשה כפוף. ניתן לראות את הזקיפות כמציינת את החיים והצמיחה מכוח המים, ואת הכפיפות כביטוי לסכנת הנבילה ולתחינה על המים.

מדוע לזקוף דווקא **סביב המזבח**? למה אנו מצפים מכוח זקיפה זו? מי המקדש קשורים ישירות למזבח: **שיתין** היו למזבח, מששת ימי בראשית, חללים היורדים עד התהום (מט ע"א). בגמרא מסופר שכשכרה דוד את השיתין, צף התהום וביקש לשטוף את העולם (נג ע"א). אם כן, השיתין הם מקום של המים התחתונים, ואליהם יורדים המים אשר מנסכים על המזבח בניסוך המים. סביב המזבח, מעל לשיתין, אנו זוקפים את הערבות. משמעות הדברים: אנו לוקחים את הערבה מהנחל וממוצא המים התחתונים המחיים אותה, ומביאים אותה למקדש, כביטוי לכך ששם מקור המים הפנימי, כפי שיתגלה לעתיד לבא. אנו חפצים שמכוח התחברותנו למקור המים האמתי, הנסתר, נזכה לשנה רוויה במים. "מוצא", הוא בבחינת מוצא המים הגלוי – של מקור המים הנעלם שבמקדש.

הושענא רבה הוא יום פרידתנו מחג המים התחתונים, שהוא בבחינת פרידה מהוויית החיים שבגן עדן. מכוחו אנו חוזרים אל העולם הזה, עולם בו יהיה הגשם מקור חיינו – עד שובנו למדרגת גן עדן לנצח, עד "היום ההוא" בו "יֵצְאוּ מַיִם חַיִּים מִירוּשָׁלַם", "וְהָיָה ה'

---

[16] ועיין שם בדבריו על משמעות השם "מוצא" ואופן קריאתו.

[17] וכמו כן: יחזקאל מז א-יב; זכריה יד ז-י, וראה גם שם יג א. וראה פירוט ארוך של עניין המקדש כמקור המים החיים בתוספתא סוכה פרק ג.

[18] לא ע"ב, שו"ע תרמה ט.

לְמֶלֶךְ עַל כָּל הָאָרֶץ בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה ה' אֶחָד וּשְׁמוֹ אֶחָד" (זכריה יד, ח-ט), במהרה בימינו.